

सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र यसका प्रकार

विश्वम्भर कुमार शर्मा

नेपाली विभाग, त्रि वि, ठाकुरराम बहुमुखी क्याम्पस, बीरगंज, नेपाल

सार

सङ्कथन विश्लेषण प्रायोगिक भाषा विज्ञानको नविन शाखा हो। विचारका आधारमा जोडेर अर्थ लगाउन सकिने वाक्यहरूबाट बनेको भाषिक विधा नै सङ्कथन हो। कुनै पनि भाषिक उच्चारण सन्दर्भबद्ध भएर आउने हुनाले सङ्कथन विश्लेषणमा सन्दर्भको खोजी गर्नुपर्ने हुन्छ। सङ्कथनमा कथ्य भेद, लेख्य भेद, सङ्कथनका युक्ति, सङ्कथनका तत्वहरू वाक्य विश्लेषणका लागि महत्व राख्दछन् भने वाक्यभन्दा माथिल्लो तहमा अन्तर्वाक्यीय सम्बन्ध कायम गर्न आउने भाषिक पक्षको रूपमा सम्बद्धकको भूमिका रहन्छ। सङ्कथनले भाषाको कथ्य र लेख्य दुवै अभिव्यक्तिलाई जनाउँछ। सङ्कथन शब्दले अभिव्यक्तिको समग्र कथन वा सिङ्गो बनाइलाई बुझाउने हुँदा खास परिवेश सम्बद्ध, शीर्षक केन्द्रित, न टुक्रिएको भाषिक कथन नै सङ्कथन हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन आउँछ। सङ्कथन विश्लेषणको अभ्युदय १९५० को दशकदेखि भएको पाइन्छ र यसको विकास विस्तार भने सन् १९६० पछि भएको देखिन्छ। यसको सैद्धान्तिक प्रारूपको निर्माणमा भनि मनोभाषा विज्ञान र सामाजिक भाषा विज्ञानको उल्लेखनीय योगदान रहेको छ। वास्तविक पाठलाई वास्तविकीकरण गर्ने प्रक्रिया सङ्कथन हो।

मुख्य शब्दहरू :

वास्तविकीकरण; अन्तर्वाक्यीय; अन्विति; सुसम्बद्धता; सम्प्रेषणात्मक

सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

भाषाको सबैभन्दा माथिल्लो एकाइका रूपमा सङ्कथनलाई लिइन्छ। सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य रहेको वाक्यभन्दा माथिल्लो भाषिक एकाई सङ्कथन हो। यसलाई अनुच्छेद, वार्तालाप, अन्तरवार्ताजस्ता भाषिक एकाइको विस्तारित रूप समेत मानिन्छ

(भण्डारी र नेपाल, २०६७: ११)। यसका आधारमा विषय वा शीर्षक सम्बद्धक अखण्डित भाषिक एकाइ सङ्कथन हो भन्ने पुष्टि हुन्छ।

सङ्कथनले भाषाको कथ्य र लेख्य दुवै अभिव्यक्तिलाई जनाउँछ। कथ्य अभिव्यक्ति अन्तर्गत कुराकानी, ख्याल ठट्टा वार्तालापजस्ता

सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र यसका प्रकार

भाषिक एकाई पर्दछन भने लेख्य अभिव्यक्ति अन्तर्गत विधागत रचनाका रूपमा रहेका निबन्ध, काव्य, जिवनी, आख्यानजस्ता भाषिक विधाहरू पर्दछन् । सङ्कथन शब्दले अभिव्यक्तिको समग्र कथन वा सिंगो भनाइलाई बुझाउँने हुदाँ खास परिवेश सम्बद्ध, शीर्षक केन्द्रित, नटुक्रिएको भाषिक कथन नै सङ्कथन हो भन्ने कुरा पुष्टी हुन आउँछ । यसले अखण्डित बोलीको समग्रतालाई चोतन गर्दछ ।

भाषाका समग्र एकाइहरूको एकीकृत स्वरूपको संयोजन सङ्कथन हो र यसको सम्प्रेषणात्मक विश्लेषण सङ्कथन विश्लेषण हो (पौडेल, २०६९:१६) । सङ्कथन विश्लेषणले भाषाका साञ्चारिक कार्यहरूलाई समष्टिगत रूपमा के कसरी संयोजित रहेका छन् भन्ने कुरामाथी प्रकाश पार्दै तिनीहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्दछ । सङ्कथन विश्लेषणलाई प्रायोगिक भाषा विज्ञानको नवीन शाखाको रूपमा लिने गरिन्छ । भाषिक अध्ययनको प्रारम्भिक चरणमा यसलाई कथ्य भाषाको अध्ययनमा मात्र सिमित गरिएको थियो भन्ने पछिल्ला दिनहरू लेख्य भाषाको अध्ययनमा समेत यसको उपयोग हुन थाल्यो । भाषाविद् जेलिड ट्यारिसले सन् १९५२ मा विस्तारित पाठहरू भाषा तत्वहरूको वितरण बारे चर्चागर्दा सङ्कथन शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग गरेको जानकारी पाइन्छ (अधिकारी, २०६५ : २५२) । उनले विज्ञापनको भाषालाई उदाहरणको रूपमा विश्लेषण गर्दै सङ्कथनमा पनि वाक्य व्याकरण विस्तारित भएको कुरा उल्लेख गरेपछि सङ्कथन विश्लेषण प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यसरी हेर्दा सङ्कथन विश्लेषणको अभ्युदय १९५० को दशकदेखि भएको पाइन्छ र यसको विकास विस्तार भने सन् १९६० पछि भएको देखिन्छ । यसको सैद्धान्तिक प्रारूपको निर्माणमा भनि मनोभाषा विज्ञान र सामाजिक भाषा विज्ञानको उल्लेखनीय योगदान रहेको छ । यसको अध्ययन पद्धतीमा संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरू फर्थ र हयालिडले भाषालाई सामाजिक प्रकार्यका रूपमा

अर्थयाउँदै विविध भाषिक संदर्भ र प्रकार्यहरूको विश्लेषण प्रारम्भ गरेपछि नयाँ मोड आएको हो (पौडेल, २०६९ : १८) । यसले अन्तरवाक्यात्मक संरचनाको पारस्परिक सुसंबद्धतामाथि तार्किक रूपले प्रकाश पार्ने काम गर्दछ । यसका आधारमा केवल वाक्यमा मात्र सिमित अध्ययन भाषाको अपूर्ण अध्ययन हो र यसले सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य रहेका पूर्ण र अखण्डित प्रकृतिको अध्ययन गर्न सक्दैन । यसका विपरित सङ्कथन विश्लेषणले कुनै पनि भाषिक पाठमा वाक्यहरू के कसरी जोडिएका छन् ? के कस्ता व्याकरणिक र भाषिक सम्बद्धक माध्यमबाट पाठात्मक संरचनाले पूर्णता प्राप्त गरेको छ भन्ने कुरामाथि प्रायोगिक रूपमा प्रकाश पार्ने कार्य गर्दछ । यसमा सङ्कथनका रूपमा रहेको पाठभित्रका वाक्यहरू पारस्परिक अन्विति तार्किक रूपले जोडिएका छन् वा छैनन् भन्ने आधारबाट विश्लेषणीय आधार तय हुन्छ ।

विडोन्सले पाठ र सङ्कथनलाई बेगला बेग्लै मानेको कुरा (पौडेल, २०६८:१९) ले उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार सङ्कथन भन्नाले वाक्यहरूको प्रयोग भन्ने बुझिन्छ । पाठ भन्नाले वाक्यहरूको संयोजन बुझिन्छ । भाषागत पाठको स्वरूप विभिन्न कोर्स, स्तर, व्याकरण र अन्य पक्षहरूमा देखिन्छ । तिनै पक्षहरूले सङ्कथनका बिचमा कार्य गर्दछन् । वास्तविक पाठलाई वास्तविकीकरण गर्ने प्रक्रिया सङ्कथन हो । भाषिक पाठका वाक्यहरू अन्तरवाक्यीय संयोजनको दायरामा रहेको वा नरहेको वास्तविकतालाई सङ्कथन विश्लेषणले निर्धारण गरिदिन्छ, र त्यसको छिनोफानो समेत गरिदिन्छ । यसरी सङ्कथन विश्लेषण भाषिक पाठको बनौट र बुनोटसंग सम्बन्धित रहन्छ ।

सङ्कथनका प्रकार :

सङ्कथनलाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसलाई समान्य, विशिष्ट, कथ्य, लेख्य, औपचारिक, अनौपचारिक, लघु, बृहत्

आदि प्रकारमा विभाजन गर्न सकिए तापनि मुख्य रुपमा कथ्य र लेख्य गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ (पौडेल, २०६९:२०)। अतः सङ्कथन विश्लेषण अन्तर्गत कथ्य सङ्कथन र लेख्य सङ्कथन गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ :

क) कथ्य सङ्कथन

कथ्य सङ्कथनलाई मौखिक सङ्कथन पनि भनिन्छ। यिनीहरु भाषाका कथ्य पाठसित सम्बन्धित हुन्छन्। यसमा वक्ता र स्रोता प्रत्यक्ष रुपमा संलग्न हुन्छन्। गफ, कुराकानी, संवाद, छलफल, भलाकुसारी, परिचय, वादविवाद, गाली, जोक, मौखिक वर्णन, कथा कथन, मौखिक विवरण, आज्ञाआदेश, निर्देशन आदिजस्ता मौखिक अभिव्यक्तिहरु कथ्य सङ्कथन भित्र पर्दछन्। कथ्य सङ्कथनमा वक्ता र स्रोता संगसंगै हुने भएकाले अभिव्यक्तिका क्रममा हुने गल्ती वक्ताले तुरन्तै सुधार गर्न सक्छ। कथ्य सङ्कथनभित्र सहभागि वक्ता र स्रोताका बिचको सामाजिक, सांस्कृतिक, पृष्टिभूमिले पनि कथ्य अभिव्यक्तिको भाव ग्रहणमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। यस्ता सङ्कथनहरुमा आलोपालो गरी वक्ता, स्रोत र स्रोत वक्ता बन्ने स्थिति तयार भएको हुन्छ। यस्ता सङ्कथनमा भाषिक र भाषेतर पक्षको समान महत्व रहन्छ। यसमा हाउभाउ र अंग संचालनजस्ता भाषेतर पक्षको उपयोग पनि गर्न सकिन्छ। यो साक्षर तथा शिक्षित अशिक्षित सबैकालागि समान हुन्छ। त्यसैगरी कथ्य अभिव्यक्तिका क्रममा थेंगो, निपात, उख्वान, टुक्का, अकमर्क, अपूर्ण वाक्यजस्ता कुराहरु गर्न सकिन्छ। यिनै विविध विशेषताले गर्दा कथ्य सङ्कथन बढी सरल सहज र लचिलो हुने गर्दछ।

कथ्य पाठसंग सम्बन्धित सङ्कथनलाई कथ्य सङ्कथन भनिन्छ र यस्ता सङ्कथनहरु समाजको परिवेशमा आधारित घटनासंग सम्बन्धित हुन्छन्। यो औपचारिक र अनौपचारिक दुबै प्रकृतिको

हुन्छ। साक्षर निरक्षर सबैका लागि कथ्य सङ्कथन पहुँचयोग्य हुन्छ र यसै अनुसारका छलफल, गफ, सम्वाद, वादविवाद, गालीगलौज आदि पक्षहरु यसभित्र पर्दछन्। यस्ता सङ्कथनमा वक्ता र स्रोताको उपस्थिति अनिवार्य हुन्छ। वक्ताले तत्कालै पृष्ठपोषण पनि पाउँछ। अभिव्यक्तिमा सुधार गर्नलाई निकै अवसर रहने यस्तो सङ्कथनमा वक्ता र स्रोता आमनेसामनेमा रहन्छन्। त्यसै हुँदा यसमा भाषेतर हाउभाउ, मुखमुद्रा, नेत्र संकेत, आरोह अवरोह आदिले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेका हुन्छन्। यो लेख्य सङ्कथनको आधारका रुपमा रहेपनि लेख्य सङ्कथनका कतिपय विशेषताले त्यसलाई पनि प्रभावित गरेको हुन्छ।

ख) लेख्य सङ्कथन

लिखित भाषाका माध्यमले अभिव्यक्त गरिने र लेख्य सामग्रीमा निर्भर रहने सङ्कथनलाई लेख्य सङ्कथन भनिन्छ। यसमा लेखक र पाठकको आवश्यकता पर्दछ। यस्तो सङ्कथनमा पाठक कल्पित हुन्छ अर्थात कथ्य सङ्कथनमा स्रोताको जसरी प्रत्यक्ष उपस्थिति रहन्छ त्यसरी यसमा पाठकको सामुन्ने उपस्थिति रहदैन। यसमा थेंगो, शारीरिक हाउभाउ आदिको प्रयोग रहदैन। यसमा अभिव्यक्तिको सुधारको मौका लेखकले प्राप्त गर्न सक्दैन। यस अन्तर्गत कथा, कविता, निबन्ध, रुपक, उपन्यास, जीवनी, टिप्पणी, प्रतिवेदन, विज्ञापन आदि विभिन्न विधाहरु पर्दछन्। कतिपय अवस्थामा कथ्य सङ्कथनका हाउभाउ, अडग चेष्टाजस्ता भाषेतर पक्षहरुलाई पनि लेख्य सङ्कथनमा भाषिक सामाग्रीका माध्यमले उल्लेख गर्न सकिन्छ। कथ्यका तुलनामा लेख्य सङ्कथन कृत्रिम, औपचारिक र जटिल प्रकृतिको हुन्छ। भाषिक सामग्रीमा मात्र निर्भर रहनु, लेखक र पाठकको प्रत्यक्ष उपस्थिति नरहनु अभिव्यक्तिमा तत्काल परिस्कार वा परिमार्जन सम्भव नरहनु, अपरिवर्तनीय हुनुजस्ता विशेषता लेख्य सङ्कथनका रहेका छन्। यसमा साक्षर व्यक्तिको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ।

निष्कर्ष

भाषा र अभिव्यक्तिको माथिल्लो एकाइका रूपमा लिइने सङ्कथनलाई वाक्यभन्दा माथिल्लो अर्थयुक्त एकाई मानिन्छ। यसलाई स्वयममा पूर्ण पाठका रूपमा लिइन्छ। अर्थगत अभिप्रायको शृङ्खलामा आवद्ध भएका वाक्य, अनुच्छेद, प्रकरण र सिंगो पाठसम्म सङ्कथन विस्तारित भएको हुन्छ। वक्ता र बोद्धाको अर्थगत अभिप्राय अनुरूप नै सङ्कथनमा सम्प्रेषण समर्थ रहेको हुन्छ।

सङ्कथन शब्द अंग्रेजी भाषाको “डिस्कोर्स” शब्दको नेपाली रूपान्तर हो। यसले कुनै विषय वा शीर्षकमा केन्द्रित भएर व्यक्त गरिएको विचार वा भाषिक पाठलाई जनाउँछ। सङ्कथनलाई कथ्य र लेख्य गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्ने गरिन्छ। लिखित रूपमा व्यक्त भएको रचना लेख्य सङ्कथनमा पर्दछ, भने कथ्य सङ्कथन भाषाको मौखिक अभिव्यक्तिसंग सम्बन्धित हुन्छ। सङ्कथन विश्लेषण प्रायोगिक भाषा विज्ञानको एउटा प्रशाखा हो। यसको औपचारिक प्रारम्भ सन् १९५० को दशकबाट भएको हो। जे.एस. ट्यारिसले सन् १९५२ मा यस्तो अध्ययनको सुरुवात गरेको मानिन्छ। सन् १९६० पछिका दिनहरूमा यस प्रकारको अध्ययनमा अझ विस्तार र तिब्रता

आएको हो। सङ्कथन विश्लेषणको पद्दतीको रूपमा उर्ध्वगमन, अधोगमन र मिश्रित गरी तीन प्रकारका अध्ययन पद्दतीहरू विकसित भएका छन्। उर्ध्वगमन पद्दतीमा भाषाको सानो एकाइबाट माथिल्लो एकाइतर्फको अध्ययन गरिन्छ। यसलाई समान्यबाट विशिष्ट तर्फको अध्ययन मानिन्छ। अधोगमन पद्दतीमा भाषाको माथिल्लो एकाइबाट तल्लो एकाइतर्फको अध्ययन गरिन्छ, र यसलाई विशिष्टबाट समान्यतर्फको अध्ययन मानिन्छ। मिश्रित पद्दतीमा आवश्यकताअनुसार दुबैको प्रयोग हुन्छ। यसमा तहगत कमजोरीलाई पुरा गर्ने प्रयास गरिन्छ।

सङ्कथनात्मक अभिव्यक्तिमा आएका वाक्यहरूका विचमा वाह्य र आन्तरिक सम्बन्ध कायम गर्न आउने भाषिक र गैरभाषिक साधनलाई युक्ति भनिन्छ। सङ्कथनक अभिव्यक्तिका वाक्यहरूलाई भाषिकरूपमा जोडेर अन्वितिपूर्ण र संरचनात्मक रूपमा सृङ्खलाबद्ध बनाउने काम सम्बद्धकले गर्दछ। वाक्यका घटकहरूका विचमा आपसि सम्बन्ध स्थापना गर्ने सम्बद्धक भाषाको वाह्य आवरणसंग सम्बन्धित हुन्छ। यस अन्तर्गत सार्वनामिक, कालिक, स्थानिक, लोप, संयोजक, प्रयायवाची आदि युक्तिहरू रहेका हुन्छन्।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान (चौ.सं.) काठमाण्डौ रत्नपुस्तक भण्डार ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९), प्रायोगिक भाषा विज्ञानका प्रमुख आयामहरू, काठमाण्डौ : हेरिटेज पब्लिसर्स ।

भण्डारी, पारसमणि र नेपाल, शक्तिराज (२०६८), प्रायोगिक भाषा विज्ञानका प्रमुख आयाम, काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज (२०६३), समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग (दो.सं.), काठमाण्डौ : अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन ।